

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Guzsik Tamás

Cím Beszélő kövek. Gondolatok a magyar kőépítészet első emlékeiről

Megjelenés Architectura Hungariae 1 (1999) 3. sz.

Tárgyszavak liturgikus építészet, Esztergom, építészettörténet, Székesfehérvár, liturgiátörténet

**Architectura Hungariae 1 (1999) 3. sz.**

**DR. GUZSIK TAMÁS**

## **BESZÉLŐ KÖVEK**

### **/Gondolatok a magyar kőépítészet első emlékeiről/**

"A nemzetek nagyságának és tehetségének jelzői nem csupán a történelem lapjai, de kitűnőleg a monumentális művek is: azon emlékszerű műalkotmányok, melyek néma bár, de élő emlékek, magának a történetnek is kútforrásául szolgálnak...Nemzeti múltunknak vannak századai, melyekből egy sort nyelvünkön nem vagyunk képesek felmutatni, míg ugyanazon századokból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk." -E sorokat Ipolyi Arnold írta le akadémiai székfoglalójában, méltatva ezzel a magyar építészeti műemlékek kultúrtörténeti szerepét. Az államalapítás milleniumát ünnepelve nem szabad elfelejteni, hogy a honfoglalást követően szinte egy évszázadnak kellett eltelnie, mire területünkön - európai értelemben - reprezentatív kőépítészetről beszélhetünk. S a következő évszázadra még mindig elsősorban Ipolyi idézett szavai jellemzők: a régészeti feltárásokból ismert, vagy máig is álló kőemlékek többe mondanak el a korról, mint a gyér írásos adatok. Amíg tehát a "politikai" államalapítás milleniumára emlékezünk, ne felejtjük el, hogy ez egyszersmind a magyar reprezentatív kőépítészet milleniumát is jelenti. Ugyanis ilyen maradandó, a történelem viharait is kiálló kő- /tégla-/ épületek az ezredfordulótól mutathatók ki hazánk területén.

Az alábbi kis összefoglaló csupán néhány képet próbál felvillantani ebből a korból, s abból a sokszínűségből, mely államalapítás-kori építészetünket jellemezte. Ipolyi idézett gondolatmenetét követve ezeket mind egyfajta "nemzeti emlékhelynek" tekinthetjük - a hivatalos besorolástól függetlenül, hiszen korai építészettörténetünk egy-egy lapját jelentik.

Az államalapítás, a kora-Árpádkor építészeti emlékhelyeit felvillantó sorozatunkat a fejedelmi, majd a királyi központ, Esztergom említésével kell kezdenünk. A város területén a történeti kontinuitás szinte az őskortól nyomon követhető, az építészeti kontinuitás a Géza-István-kori első építkezések esetén vitatott. Máig nem tisztázott egyértelműen, hogy a Solva nevű római település és erősség a Várhegy vagy a Belváros területén volt. Az érsekség első építkezései /Sz. István protomartír temploma, káptalani épületek/ a hegy északi felében voltak. Ezek utolsó romjai a mai bazilika alapozásakor, a tereprendezéskor tűntek el véglegesen 1822 körül. Az uralkodói központ /palota és kápolna/ a déli oldalon lehetett. Ez viszont a III. Béla-kori lakótorony és kápolna építkezései kapcsán semmisült meg. A Sz. Vid egyháza néven írott forrásokból ismert capella regis a mai várkápolna helyén állt, egyszerű rotunda volt, csak alapfalai ismertek. A korai palota fölé épült a III. Béla-kori lakótorony és palota, csekély maradványok a legalsó szinten fedezhetők fel. Tudományosságot nélkülöző, egyszerű "ráérzés" volt Simor János érsek kezdeményezése 1874-ben, mely szerint a palota akkor ismert egyetlen földszinti termét kápolnává alakíttatta és "kinevezte" Sz. István király szülőhelyének. Az 1934-38 között végzett alapos feltárás tisztázta ennek a szobának a helyzetét is a III. Béla-kori palota rendszerében. A Sz. István születéséhez kapcsolódó legenda így szertefoszlott, de a hazai és nemzetközi műemlék-kincs egy fölbecsülhetetlen együttessel gazdagodott. A Várhegy két pólusa /egyházi - világi/ közötti tengelyben állt a Sz. Adalbert székesegyház. Első formájában a XI. század legelején már felépült. 1180 körül tűzvész pusztította el, majd III. Béla király újjáépíttette. Sem ez, sem az István-kori állapot nem hagyott építészeti nyomot maga után, kőtöredékei azonban önmagukért beszélnek. Ezek szerint a bazilika építői jól ismerték az antik /római/ formákat és a bizánci kőfaragás technikáját.

Nem vagyunk szerencsésebbek Székesfehérvár királyi prépostságát illetően sem. Itt a XIX. századtól kezdve több régészeti feltárás is volt, legutóbb Kralovánszky Alán kutatásai tisztázták a templom korai állapotát, elrendezését. A "nyugati" /dél-német, lombard/ típusú alapelrendezése a többi korai székesegyházra is jellemző. A székesfehérvári kőfaragványokon fokozottan az antikizáló elemek jelentkeznek. Ez talán a közeli Gorsium /ma Tác/ egykori római város közelségének és építészeti hagyatékának is köszönhető. Az említett legutóbbi ásatások a város területén két, merőben más alapelrendezésű templomot is találtak. A Sz. Péter prépostsági templom egy négyzetes, karéjokkal bővített kilencosztatú tér volt. Egyes források szerint ez volt Géza fejedelem sírtemploma. Az analógiák a Kaukázus-vidékre, Örményország építészetére vezetnek /Écsmiadzin, Bagaran, stb./. A másik, feltárásból ismert korai templom a Sz. Kereszt prépostság volt: ennek apszis-megoldása, háromkaréjos szentélyfej-kialakítása mutat keleti kapcsolatokra. Talán nem érdemelne szót e két utóbbi alaprajz, ha hasonlóakkal nem találkoznánk - álló emlék formájában is - korai kőépítészetünkben.

A Heves megyei Feldebrő templomának első formája a X-XI.sz. fordulója körül keletkezett. Négyzetes terét 5x5 hajó osztotta fel, a kereszt-szár szerint elhelyezkedő főhajók félkörös apszisokkal zárultak. Feldebrő datálását, eredetét számos tanulmány már feldolgozta, ezek ismertetése túllépné kereteinket. Az idézett székesfehérvári példa mellé analógiaként itt is a Kaukázus-vidék VII-XI. századi templomai kínálkoznak. Ugyanakkor az is tény, hogy a templom keleti fele, tehát a szentély alatt Feldebrőn két oldallejáratos altemplom húzódik. Ez viszont az itáliai, főleg a lombardiai területekre és épületekre jellemző /az örmény templomoknak egyáltalán nincs altemplomuk/. A szomszéd faluban, Tarnaszentmárián egy szintén XI.sz. eleji templom áll, melynek alaprajzi rendszere és mérete pontosan egyezik a székesfehérvári Sz.Kereszt prépostsággal: háromkaréjos szentélyéhez közel-négyzetes hajó csatlakozik. Az itt található kőfaragványok /faloszlop-lábazatok/ ismét csak a X-XI.századi örmény építészetre /Aghtamar, Ani/ mutatnak. A két Tarna-menti templomot a szak-kutatás az Aba-nemzetséggel, s ennek kabar eredetével, élő keleti kapcsolataival hozza összefüggésbe. Más kutatók /pl.Major Jenő/ szerint viszont a Tarna-völgynek éppen ezek a falvai nem voltak Aba-birtokok, hanem a király közvetlen érdekeltségébe tartoztak. Ez megmagyarázza a szinte azonos alaprajzi rendszerek párhuzamos előfordulását Székesfehérváron és a Tarna mentén, de nem ad magyarázatot ezek keleti eredetére. Tény, hogy az említett emlékcsoport elszigetelt jelenség a korai magyar építészetben, hasonlóan keleti kapcsolatra utaló alaprajzú épületünk alig van /Szekszárd, Zselicszentjakab, katkaréjos körkápolnák - ld. alább/. Közös még Feldebrő és Tarnaszentmária templománál a térkapcsolat, hogy az oltár terét nem lehetett a templomhajóból tengelyesen, lépcsőn megközelíteni. A szentély egy kb. egy méter magas pódiumon állt, ahová csak kétoldról vezetett föl lépcső. Ismereteink szerint a liturgikus térnek ilyen alakítása a korai keleti egyházakban csak az örmény liturgiára jellemző.

Itt kell szólnunk a legkorábbi magyarországi templomokban végzett liturgiákról. Ismeretes, hogy a XIII. századig /IV. Lateráni Zsinat, 1215/ sem Európában, sem Magyarországon nem beszélhetünk egységes liturgiáról. Az V-VIII.század folyamán Európa-szerte kifejlődött, keleti elemekkel átszőtt liturgia-csoportokat /ú.n. gallikán liturgiák/ Nagy Károly 790-től a birodalma területén megpróbálta egységesíteni. Az addigi gallikán liturgiák sokszínűségét a "frank-római"-nak kinevezett liturgia számos helyi változata váltotta föl. Magyarországon a XI. századtól az ú.n. "rajnai miserend" vagy "lotharingiai rítus" terjedt el, de korántsem egységes formában. Az egyes püspöki központokban a helyi viszonyoknak megfelelően alakították. A sokszínűséget fokozta az egyházmegyék területén lévő, de saját hagyományait folytató bencés monostorok liturgikus tevékenysége. A szertartáskönyveket kézzel másolták, s elvben a püspök volt köteles ellátni a területén lévő templomokat a szükséges könyvekkel. Ebből további zavarok származtak. Elképzelhető, hogy a csupán egyetlen pappal rendelkező falusi parochiális templom számára a püspöki központ /gazdag/ szertartáskönyve - a rubrikák szempontjából legalább is - használhatatlan volt. Így további helyi "szokások" kialakulásával kell számolnunk.

Emellett a hagyományok szívós továbbélésének a szerepét sem szabad figyelmen kívül hagyni. A gallikán liturgiákban keleti /bizánci, szír, örmény/ hatásra mindenhol szerepelt az ún. "előmise" /proszkomidia/, a neki megfelelő melléktérrel - kápolnával az apszis északi oldalán. Radó Polikárp liturgiátörténész kutatása szerint a magyar liturgiákban még 1632-ben is vannak nyomok a proszkomidia végzésére. Korai templomaink feltárt alaprajzának ismeretében nem eldönthető, hogy általános volt-e a proszkomidia. Korai székesegyházainknál, Kalocsa, Gyulafehérvár esetén erre utaló melléktér nincs, Esztergomnál bizonytalan a léte. A későbbi átépítésből ismert székesegyházaknál /Pécs, Győr, Eger/ mindenhol megtalálható az északi mellékhajó végén a proszkomidia helye. A legkorábbi bencés apátságok eredeti alaprajzi rendszere nem ismert. A jelek szerint Pannonhalmán, Zalaváron nincs ilyen funkciókapcsolatra utaló térforma. A XI. század végétől épült bencés monostortemplomok /Somogyvár, Kapornak, Garamszentbenedek, Deáki, majd Lébény és Ják, stb./ viszont kifejezetten ilyen proszkomidiát is végző liturgiára mutató terek /háromhajós, háromapszisos "lombard" forma/. Ebben talán a Dalmácia felől beszüremelő "ambrozián" /Milánó-környéki gallikán forma/ liturgia továbbélését ill. felélédését láthatjuk.

Szekszárd és Zselicszentjakab bencés apátságainak alaprajza ennél izgalmasabb. Szekszárdnál nem csak a szentélyfej kialakítása mutat keleti liturgikus hatásra, hanem a teljes épületalaprajz is kaukázusi analógiákra mutat. Ebben rokon az említett két székesfehérvári templommal, valamint a Feldebrő-Tarnaszentmária körrel. Zselicszentjakab templománál az egyik rekonstrukciós lehetőség egy kereszt-kupolás, négyoldali mellékteres alaprajzot mutat, s ezzel megint - talán a benne végzett liturgiában is - a már említett örmény körrel állhat rokonságban /Gecsharisz, Haghbat, Hagharden, Makaravank, Szanahin, stb./. Az utóbbi példával és Feldebrő-Tarnaszentmária esetével még csak sugallni sem szeretnénk, hogy Magyarországon a XI. században számos helyen szír vagy örmény liturgiát végeztek volna. Ilyen lehatárolódásról szó sem lehet abban a környezetben, ahol az "egységesnek" kikiáltott nyugati liturgia is annyira sokszínű, hogy országonként, sőt egyházmegyénként is merőben eltérő liturgiára utaló alaprajzokat találunk egyazon korban. Az egyes épületek vizsgálatakor azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a gallikán hagyományú európai liturgiák legkülönbözőbb európai területein egyaránt találkozunk ilyen - örmény térformára utaló - alaprajzokkal: S.Germigny-des-Prés /805/ Franciaországban, Gravedone, Chienti, Milano /S.Satiro/, Quimperle, Canosa, Villeneuve d'Aveyron, Ostrow, Linz, stb. /V-XI.századi építések/.

Feldebrő és Tarnaszentmária kérdéséhez hasonlóan kritikus pont a korai Árpád-kori építészetünkben a hatkaréjos körtemplomok /Karcza, Gerény, Kiszombor, Kolozsmonostor/ helye és szerepe. Már datálásuk is tág határok között mozog a X-XI.század és a XIII. század közepe között. A korábban ismert három, hasonló méretű és elrendezésű épület közös jellemzői voltak a téglá építőanyag, a Tisza-menti

elhelyezkedés és a többszörösen átalakított mai forma /Gerény, Karcsa, Kiszombor/. Az 1978-tól feltárt kolozsmonostori hatkaréjos kápolna méreteiben azonos a már korábról ismertekkel. Anyaga azonban kváderkő, míg az előbbieknél téglá; ez a tagozatalakítást, profilozást is meghatározta. Emellett az új helyszín nem illeszkedik a "Tisza-menti kör" korábbi teóriájába. A kolozsmonostori feltárás az építés terminus ante quem-jeként a XII. század közepét jelöli meg, de nem zárja ki a jóval korábbi készítést sem. A hatkaréjos kultusz-épületek /baptisteriumok, sírkápolnák/ az Adriavidéken elterjedtek voltak a VII-X.században /Zára, Prodrazi, Trogir, Brnazi, stb./, de a karéjos téralakítás minden esetben a tömegben is jelentkezett. Az örmény építészetben Aniban és Ani környékén az ezredforduló táján épült több, szintén hatkaréjos kápolna /Abugamrenc templom, Pásztorok temploma, Hripszime kápolna, Várkápolna Aniban, Goghjuba, Bagaran, kápolnák/. A térforma ezeknél is megjelenik a tömegalakításban. Más belső osztással, négy- vagy nyolckaréjos változatban ismertek örmény példák a VII-XI.század közötti időből, amelyeknél a karéjos belső tér a külsőben egyszerűbben jelenik meg /Ani, Megváltó templom, Ani, Gaghik templom, Bana, Garni, Höckonk, Lekit, Marmasen, Zvartnoc részben romos templomai/. Nyugat-Európában példaként a würzburgi Sz.Mária templom említhető /704-1000.k./. Ismét csak merészség lenne bármilyen lineáris párhuzamot vonni a X-XI.századi, Ani-környéki templomok és a magyarországi hatkaréjos körtemplomok között. Talán a történettudomány, a régészet és az építészettörténeti tudomány erre a kérdésre is egyszer még megnyugtató feleletet fog adni. Az eddig ismert építészettörténeti emlékek tükrében az megállapítható, hogy az említett, magyarországi hatkaréjos épületek a további magyar építészetben hatást nem fejtettek ki, elszigetelt emlékcsoportnak kell őket tartanunk. A magyarországi rotundák, beleértve a korai királyi vagy ispánsági keresztelőegyházakat is, belső terükben tagolatlanok, vagy egyetlen apszissal bővítettek /Keszthely, Sárospatak, Veszprém, Esztergom, stb./. A korai, XI. századi emléksanyagban - főleg föltárt alapfalak formájában - gyakran találkozunk körtemplomokkal, egyetlen apszissal /félkörös vagy egyenes/ vagy apszis nélkül. Nem valószínű, hogy a korai parochiális egyházaknak ezt a formáját a már említett királyi vagy ispánsági székhelyek keresztelőegyházaiból vagy magánkápolnáiból /várkápolna/ kellene levezetni. Alakjuk egyszerűen kivitelezési, építés-technológiai kérdésekkel magyarázható, s mutatja az illető szakrális épületek szerves kapcsolatát a kor és a hely profán, nemegyszer "szükségleti" építészetével. A kör-építmények /templomok vagy lakóházak/ eredeti építési módjára a helynevek is utalnak: Kerekegyház, Köre, Körü, Himesháza, Himesegyház, Sövényháza, Sövényegyháza, Kereki, stb. Ezeknél a településeknél - ha még a régészet nem is igazolta - egy eredetileg fonott-falú, paticsfalú körtemplomot feltételezhetünk. Ez a forma és technológia felelt meg az adott kor adott településeinek az építési felkészültségnek. A nagy egyházi központoknak a földrajzi környezetre gyakorolt építészeti, típusalkotó hatása csak a XIII. századtól általános, amikor már az illető falusi közösségek építői technikailag is eléggé felkészültek ilyen hatások befogadására.

A fenti gondolatmenet kiegészítéseként ide kívánkozik az ispánsági központok esperesi, főesperesi templomainak az említése. Ilyen jogállású, korai templomot az országban néhány helyen ismerünk /Zirc, Zalavár, Szabolcs, stb./. Ezek közös jellemzője, hogy kisebb méretben, egyszerűbb kivitelben egy- /ritkábban három-/ hajós formában ismétlik az egyházmegyei főtemplom, a püspöki székesegyház formáját. Itt az utánzáshoz, másoláshoz a technikai feltételek adottak voltak, hiszen esetenként maga a székesegyház építőközössége vett részt a főesperesi székhely létrehozásában. De itt a másolatok sora meg is torpan: a főesperesi, ispánsági központ környezetében már nem mutatható ki ez a hatás-továbbélés. Ez is mintegy azt bizonyítja, hogy az egyes helyi egyházi létesítmények építésekor nem rendelkeztek olyan technikai háttérrel, mint a székesegyházak, apátságok vagy főesperességek.

A kora-Árpádkor építészeti emlékeit bemutató összeállításunkban feltétlen szólni kell a korszak egyik, "igazi emlékhelyé" kikiáltott helyszínéről, Pusztaszerről. Az ópusztaszeri Nemzeti Emlékpark területe az első milleniumi évek és ünnepek óta a köztudatban eggyé vált a Honfoglalás, az Államalapítás eszméjével. Az 1896-os Árpád-élmű, vagy a Feszty-körkép idilli ábrázolása, majd a helyhez kötött "hazafias" megemlékezések sora gondoskodott erről. A hagyomány alapja, a "szeri országgyűlés" eszméje Anonymus Gesta-jának sokat idézett 41. fejezetében gyökerezik: "A diadal után Árpád vezér meg vitézei innen továbbvonulva addig a mocsárig mentek, melyet Körtvély-tónak mondanak, s ott maradtak a Gyümölcsény-erdő mellett harmincnég napig. Azon a helyen a vezér és nemesei elrendezték az országnak minden szokástörvényét és valamennyi jogát is... Azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a magyarok a maguk nyelvén Szerinek nevezték el azért, mert ott ejtették szerét az ország egész dolgának." Anélkül, hogy a sokat vitatott és máig meg nem oldott Anonymus-kérdésbe bonyolódnánk, azt meg kell állapítani, hogy a Névtelen a saját korának, a XII-XIII. század fordulójának hatalmi és politikai viszonyait igyekezett tükröztetni a Honfoglalás és Államalapítás körülményeinek ismertetésekor. Az említett területet a XIII. században a Bor-Kalán nemzetség birtokolta. A nemzetség egy tagja, Kalán pécsi püspök /1150.k.-1218/ 1193-tól az ország első főemberei közé számított. Politikai és gazdasági hatalmát a hagyománnyal is megerősíteni volt hivatott a Gesta idézett része, mely szerint Árpád vezér a szeri gyűlés földjét Ondnak ill. fiának, Etének adományozta. Ők voltak a Bor-Kalán nemzetség ősei. Itt a kérdés csak az, hogy a cél érdekében Anonymus teremtett egy sok évszázadon át továbbélő legendát, vagy egy élő történetet vagy legendát emelt a krónika rangjára és hagyott az utókorra. Vizsgálatunk szempontjából fontosabb, hogy a megmaradt tárgyi, régészeti és építészeti emlékek mit mondanak a területről, Pusztaszerről. Rómer Flóris támogatásával 1882-ben kezdődtek először ásatások a területen. Legutóbb 1971-től Trogmayer Ottó régész tárta föl a monostort és környezetét. A temetőfeltárások tanúsága szerint a X-XI.században a monostor környékén már temetkeztek, részben pogány, részben keresztény módon. Figyelemre méltó sírlelet volt egy főpapi pásztorbot töredéke: a bot jellegzetes "tau" végződése

keleti /bizánci/ készítésre, vagy viselőjének bizánci rítusára utal. Maga a monostortemplom szinte állandó átépítésekről, bővítésekről tanúskodik. A Kalán püspök-féle, 1200 körül történt utolsó nagy átépítés az egész építéstörténetnek a hetedik periódusa volt, tehát a XIII. század előtt további hat fázist képzelhetünk el. Ezt időben "visszaforgatva" az első periódus egyhajós, patkóívű apszisú kis temploma az ezredforduló környékén már kellett, hogy álljon. Itt szinte csak a kövek tanúságtételére és a régészeti leletekre vagyunk utalva, mert a monostornak okleveles említése csak 1233-ból ismert először. Így az írott források arról is hallgatnak, hogy milyen szerzetesrend milyen rítus szerint használta az első templomot. A Tiszántúlon ill. a Tisza-menti területen ugyanis feltételezhető, hogy a keleti /bizánci rítusú/ egyház missziós területének határa húzódott. Nagyjából hasonló datálási és periodizációs kérdések merültek föl a Békés megyei Csolt-monostor kutatása kapcsán. Itt is a legkorábbi, egyhajós templom pusztulása a Vata-féle lázadás idejére /1046/ tehető. A szeri monostortemplomnál az 5. periódus esik erre az időszakra, amikor a templomot gyökeresen átépítették. Az átépítés érdekessége, hogy ekkor egy "St. Gallen-típusú" alaprajzot valósítottak meg, nyugati szentéllyel. Ez a típus a karoling- kori szerzetesépítészetben terjedt el a IX. században. Egyes feltételezések szerint Szerre csak ekkor, azaz a XI. század végén telepedtek le a bencések, a korábbi monostort más /bizánci?/ szerzetesek lakták. Magyarországon ez a kétszentélyes típus nem terjedt el, mai ismereteink szerint csupán Pannonhalma templománál tártak föl 1993-ban ilyen alaprajzi rendszert. Szer építésének utolsó nagy periódusa a Kalán püspök-féle építkezés 1200 körül. Ekkor mind az alaprajzi rendszer, mind a kőfaragványok stílusa a III. Béla-kori esztergomi építkezések formavilágát követi. A tatárjárás után a monostor veszített jelentőségéből, csak szerényebb formában épült újjá. A monostor a XV. század végére, a település a XVI. század végére néptelenedett el. Az egykori "szeri gyűlés" és a monostor emlékét /és romjait/ csak a XIX. század végi, romantikus szemlélettől sem mentes millennium-kutatás állította újra az érdeklődés központjába. Hála Anonymus legenda-teremtő fantáziájának - és néhány régész állhatatos munkájának - Pusztaszer jelenleg is közzismert, idegenforgalmilag látogatott "nemzeti emlékhely". Nem ilyen szerencsés az Alföld többi, legalább ilyen korai alapítású és ilyen izgalmas történetű monostor-romja /Szőreg, Gáborján, Garáb, Csolt, Sárvár, stb./. Az itt végzett értékes feltárások inkább csak a szűkebb szakmai köztudatban szerepelnek. Bár éppen az Alföld az utóbbi években több hasonló emlékpark létesítésében járt elől. Az adósságok sorában szólhatnánk a honfoglalás-kori, kora-Árpád-kori földvárainkról is. Ezeknél már maga a régészeti munka is olyan anyagi és egyéb nehézségekkel jár, hogy a kutatók legtöbbje megmarad a felderítés, terepbejárás szintjén.

A fenti összefoglaló - már terjedelménél fogva sem vállalkozhatott az államalapítás-kori kőépítészet még csak vázlatos áttekintésére sem. Célja csupán annyi, hogy a közzismert, gyakran látogatott magyar középkori műemlékek mellett fölhívja a figyelmet a legkorábbi, esetleg néha méltatlanul elfelejtett épületekre, épületromokra. S eredménye is csupán annyi lehet, hogy a korai Árpád-kor "emlékhelyeinek" száma

bővül, s a "beszélő kövek" valamivel többet mondanak el a XX-XXI.század embere számára, mint amit az adott korról az írott forrásaink számon tartanak.

**Guzsik Tamás**